

УДК 85.126.(37.248)

І.О. ВЕРБИЦЬКА

РОЛЬ ВИШИТОГО РУШНИКА ТА ЙОГО ОРНАМЕНТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ОБРЯДОВОСТІ

У статті досліджено вишитий рушник, що займає особливе місце в українській традиційній обрядовості і є невід'ємним її компонентом. Рушниковий орнамент розглянуто як особливу інформаційно-знакову систему і як вид естетичної діяльності, що має важливе соціокультурне значення.

Ключові слова: рушник, сакральний, обряд, звичай, семантика, знак, символ.

И.О. ВЕРБИЦКАЯ

РОЛЬ ОРНАМЕНТА ВЫШИТОГО РУШНИКА В УКРАИНСКОЙ ОБРЯДОВОСТИ

В статье исследовано вышитый рушник, который занимает особенное место в украинской традиционной обрядовости и является неотъемлемым её компонентом. Рушниковый орнамент рассматривается как особенная информационно-знаковая система и как вид эстетической деятельности, который имеет важное социокультурное значение.

Ключевые слова: рушник, сакральное, обряд, обычай, семантика, знак, символ.

I.O. VERBITSKA

THE ROLE OF THE EMBROIDERED TOWEL ORNAMENT IN UKRAINIAN RITUAL

The embroidered towel takes a special place in Ukrainian traditional ritual; it is its integral component. As a kind of creative work, this towel is an achievement of the national decorative – applied art. The towel ornament is considered to be a special informative symbolic system and being a kind of aesthetic activity is of great socio – cultural significance.

Key words: towel, сакральний, ceremony, consuetude, semantics, sign, character.

В українській обрядовості рушник займає особливе місце. Його значення важливе не тільки для розвитку національної традиції, але й для усього світу. Адже рушник як особливий, високого рівня сакральності предмет характерний для багатьох народів, головним чином слов'янської, балтійської та угро-фінської груп. Українці, котрі належать до слов'ян, акумулювали у надрах традиційної матеріальної і духовної культури значний масив інформації у тканих та вишитих рушниках. Адже орнаменти, символи, знаки, котрі наносилися на рушники, передають інформацію не конкретно про історію якогось народу, хоча, безумовно, вона там присутня. А про планетарну та космічну генезу, про створення Людини та інших форм Життя. Ці полотняні криптограми містять коди, ключі до розуміння того, за якими законами Творець збудував цей Світ. У статті розглядається роль вишитого рушника не як суто декоративного елемента обряду, а як носія давніх величних знань, закодованих в орнаментіці.

Шляхи розвитку та семантику українського вишитого рушника, його призначення в національних звичаях та обрядах досліджувало багато учених. До цієї тематики зверталось чимало дослідників, але вагомий внесок у вивчення рушника як явища народної культури та семантики орнаменту зробила С.Китова [2].

Мета статті – ґрунтовне дослідження та виявлення особливої ролі рушника в мистецтві та традиційній обрядовості як носія значного масиву інформації та предмета високого рівня сакральності.

Що стоїть за словом рушник? Передусім предмет побуту, що асоціюється з довгастим шматком тканини (полотняної, лляної, бавовняної) для витирання частин тіла, посуду. Але чому цей предмет називається саме рушником? Очевидно, його первісне призначення – служити для витирання рук (рука – ручник – рушник – однокореневі лексеми), потім уже інших частин тіла, скажімо, обличчя (звідси синонімічний ряд рушник, утирало, утирач, утиральник). Інше призначення побутового рушника – служити для витирання столів, лав, ослонів, протирання посуду – породжує синонімічний ряд лексем рушник –стирач – стирок.

Разом з тим рушник – це шмат декоративної тканини певної довжини з вишиваним або тканим орнаментом. Такий рушник здавна використовується для оздоблення житла, в українських народних обрядах. Саме він став оберегом українського народу, символом рідної землі, України. Рушник супроводжував людину все її життя. Він не лише прикрашав побут, ним приймали дитину від породіллі, рушником благословляли заручини, коли дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, оголошувалися нареченою і нареченим (звідси словотвірне гніздо рука – рушник – заручини – обручення – обручка); на рушник ставали молоді, ним скріплювали купівлю-продаж і зводили сволок на хату, проводжали в дорогу і в останню путь, опускали труну в могилу і пов'язували його на могильний хрест [4].

Залежно від призначення вишивані рушники у свою чергу поділяються на декоративні та обрядові. Найголовнішим серед декоративних рушників є покутник (або божник, біжник), бо його вішали на покуття (покут, покуть, покутя) над образами (іконами, богами), що стояли, як правило, на божниці. В українській селянській хаті покуття – це куток, розміщений по діагоналі від печі, та почесне місце, де стояли стіл з лавами. Звідси словотвірне гніздо – покутник (святчений рушник) – покут (почесне місце у світлиці під образами, іконами, богами), що має синонімічні варіанти покуте, покуть, покуття. По суті, рушники виконували роль тих же святих образів. Із запровадженням християнства вони не зникли, а разом почали співіснувати з іконами, слугуючи для них прикрасою. Напевно, відтоді стало применшуватись значення рушника, зводячись лише до його декоративної функції.

Інші декоративні рушники називали кілковими, бо вішали їх розіп'ятими на кілки, забиті над дзеркалом, сюжетною картиною-вишиванкою, вікном, дверима, фотопортретом, фотомонтажем для їх оздоблення, а заодно й убору всієї світлиці. А як ніжно називали цю головну кімнату в українській хаті: світлиночка, світличка, світличенька, світлонька, світлочка – цілим рядом синонімічних пестливих найменувань. Вишитий або гаптований рушник клали також для прикраси на стіл, лаву, скриню. І дотепер ця народна традиція підтримується.

Серед обрядових рушників на особливу увагу заслуговують багато вишиті сватальні (або плечеві) рушники. Плечевими їх називають тому, що ними пов'язували через плече старостів на сватанні [4].

Рушниками вбирали молоду та її дружок (дівчат, які на запрошення молодої брали участь у весільному обряді; пестливі – дружечки, друженьки), а найкращими пов'язували старшу дружку, боярина (шафера на весіллі; пестливі – бояронько, боярочко) та дружкя (розпорядника на весіллі; пестливі – друженько, дружонько).

Подарункові рушники клали на тарілку і подавали дружкові, піддружому (помічниківі дружка) і старостам.

Рушник виступав провісником, освячувачем, а отже, символом щасливого родинного життя. Не випадково українська фразеологія фіксує практично всі основні кроки до шлюбу саме через ключове слово «рушник» – готувати (дбати) рушники (мати та її дочка заздалегідь готуються до доччиного заміжжя, рушники ж – основна частина посагу, їх, як ми бачили вище, треба було дуже багато; отже, значення вислову – «готуватися заміж»); посилати (присилати) за рушниками (засилати старостів до дівчини та її батьків, просячи їхньої згоди на шлюб); подавати рушники (давати згоду на шлюб; якщо такої згоди не було, одна сторона давала (підносила) печеного гарбуза – так жартівливо-уїдлимо характеризували відмову дівчини, інша, відповідно, діставала (їла, куштувала) печеного гарбуза, тобто одержувала таку відповідь); брати рушники (одержувати згоду на одруження, сватати); побрати рушники (обопільно домовитися про майбутнє одруження,

посвататися); вернутися (повернутися) з рушниками (засватати, висватати наречену); ставати на рушник (на рушники) (брати шлюб, одружуватися) [4].

Як бачимо, за словом, низкою споріднених слів, влучним народним висловом стоїть яскраве народне дійство, звичай, обряд. Слово спонукає до уяви, образу, символізуючи ту чи іншу народну традицію, характерну національну рису. Розмаїття слововживання збуджує словесну творчість, збагачуючи тим самим загальномовний словник. Слово-образ, слово-символ приваблює, спонукає до мислення, виховує дух. Через пізнання свого народу, через усвідомлення себе його часточкою ми зовсім інакше ставимося й до рідного слова – з любов'ю і повагою.

Відомі «обиденні» рушники, котрі ткалися, вишивалися за одну ніч – від заходу до сходу сонця. Такі рушники виготовлялися жінками з приводу багатьох проблем, які виникали в родині, сільській общині тощо. Це могла бути хвороба когось з родичів, якого треба вилікувати, а трави та інші методи не допомагали. Або виготовляли рушник жінки всього поселення, коли їхні чоловіки перебували в цей час на війні. Виготовляли рушники під час епідемій різних хвороб як серед людей, так і серед домашніх тварин. Як правило, такий рушник виготовлявся в одній хаті, куди збирались жінки у непарній кількості. За всю ніч між ними не промовлялося жодного слова, всі були сконцентровані на роботі та проблемі, яку думками кожна жінка вирішувала і вклала свою частку енергетики. Складені енергії воєдино, очевидно, робили такий рушник унікальним за силою свого впливу.

Для того, щоб мати готовий вишитий рушник, треба було докласти ще багато зусиль та праці. Насамперед – це прядіння ниток та ткання полотна для рушників. Рушник був святою річчю, і до нього ставились надзвичайно з високою повагою. Про це свідчить той факт, що для вишивання бралось найкраще, найтонше, найбіліше, найкращої якості полотно, купувались дуже дорогі червоні нитки. Ми бачимо на старих полтавських, київських, чернігівських рушниках багатство червоного кольору, в той час, як у вишитті сорочок, наприклад, вживали червоні нитки набагато менше [1].

Саме полотно, навіть без вишиття, за висловом відомого сучасного дослідника народної культури Сергія Верговського, має декілька рівнів святості. Перший рівень святості – це прядіння ниток з конопель чи льону, скручування їх. Ниточка по всій своїй довжині має контакт з енергетикою людини, насичуючись нею від трьох основних енергетичних меридіанів пальців, якими, зрештою, християни наносять хресне знамення. Скручена за допомогою спіралі, звита у клубок-сферу нитка сама по собі є самодостатньою і знайшла широке відображення у міфах, казках та легендах народів усього світу. Згадаємо лишень богинь-пряль, котрі тримають нитку життя кожного із смертних.

Після того, як достатньо напружено ниток, до роботи приступає ткач. Ця професія здавна асоціюється з іпостассю Творця, котрий тче канву Життя. При цьому полотно дійсно уособлює собою живу тканину долі, де ниточка з човника, перебігаючи поміж основою, у безперервному коливальному русі то вліво, то вправо створює дорогу. Сама прямокутна форма полотна, що відрізається від сувою для рушника, становить другий рівень святості. Прямокутник, так само як і квадрат, ромб, коло – належить до сакральних геометричних фігур.

Третій рівень святості складає хрещате переплетіння ниток у полотні. Саме через цю особливість полотна так шанувалось і використовувалось як крижмо та саван. Водночас, окрім хрестиків, полотно складається з безлічі квадратиків, віконечок, які також, як ми тільки що зауважили, належать до священних знаків світу.

Четвертий рівень святості складає форма сувою, в який скручується готове полотно, рушник. Ця спіраль – одна з найпоширеніших форм існування Живої Матерії. Рушник-сувій постає моделлю Світу.

До п'ятого рівня святості можна віднести білий колір полотна. Процес вибілювання полотна, який проходить на відкритому просторі в природі, являв собою магічний процес. Білили на Сонці і на Місяці, на ранковій росі, поливали Водою, висувували на Вітрі. Духи всіх стихій Природи брали участь у вибілюванні, допомагаючи Людині. Білий колір – це колір Світу, колір Бога-Отця, священний колір праукраїнців-аріїв, котрі завжди обожнювали і поклонялись Сонцю, Вогню, добре білили свої хати ззовні і всередині і любили одягатись у біле вбрання.

Звичайно, пройшовши такі етапи створення, полотно набувало унікальних властивостей і могло слугувати рушником навіть без нанесеного на нього вишиття. Про це красномовно говорить той факт, що на теренах Західної України під час весільного обряду батьки проводять молодих по чистому вибіленому полотну, яке символізує чисте, нічим не заплямоване майбутнє спільне життя подружжя. Також чисто біле полотно має ту перевагу перед вишитим чи тканим рушником, що воно не несе ніякої програми на майбутнє, яке повністю ввіряється в руки Бога [4].

Для вишивання рушника ретельно готували і вишивальні нитки та голки. Ці речі, як вдалося зафіксувати в етнографічних експедиціях науковцям, мають неабияке значення. Про широке застосування голок відомо також з різних джерел, не тільки етнологічних. Так як і всі металеві предмети, голки здатні притягувати та проводити енергії навколишнього простору. Вушко голки породжує вихрові потоки біоенергії, і сукупно вони створюють навколо голки сильне біополе. Голка є дуже чутливим приймачем біоенергії і здатна проводити потоки енергій, які в сотні разів перевищують кількість енергій, що проходить через сталевий дріт аналогічного розміру та якості. Ці біоенергетичні потоки спрямовуються до вістря голки. Голка таким чином дуже намагнічується. До яких би предметів не торкалась голка, вона залишає там енергетичний слід. Ці властивості голки відомі людству з давніх часів і покладені в основу голкотерапії та різноманітних магічних процедур.

Тепер можна собі уявити енергетичну картину вишитого виробу, коли голка торкалась тканини тисячі разів. Все, про що думала людина в цей час, молилась, співала чи повторювала побажання, заклинання – все це залишалось голкою в узорі вишиття навечно. Тому, незважаючи на орнамент, який можуть виконати одночасно кілька людей, вишиття має різний характер, який вловлюється більшістю на підсвідомому рівні – езотеричному, духовному. Це те, що не можна описати словами.

Голки, які вживались у вишиванні, надзвичайно цінувались, зберігались, і вважались недобрим знаком, коли вони губились. Особливо це мало місце в той час, коли вишивалась річ. Як правило, зручно для роботи мати стільки голок, скільки кольорів ниток вживається в узорі. Тими голками, що почали вишивати, потрібно і закінчити роботу. Нікому не варто позичати цих голок або самому використовувати їх з іншою метою. Існує навіть повір'я, що голки варто купувати в понеділок, щоб вони допомагали щасливому вишиванню. Напевно, в цьому є свій сенс, але тільки для жінок. Понеділок – день Місяця, а це планета жіноча. Планета, що впливає на інтуїцію, емоції, сердечні ритми, що дуже важливо для творчості. Для чоловіків, але напевно й для всіх, підійшов би четвер – день Перуна, Юпітера, Верховного Бога. Він може називатись у різних народів по-різному, проте є іпостассю Творця, Отця. На четвер якраз припадає пік працездатності людини у тижні.

Нитки для вишивання, як ми сказали вище, також ретельно добивалися. Найкращі нитки для вишивання – шовкові. Тому що ниточка складається з павутинок кокона шовкопряда, які є завдовжки 2 км. Це означає, що волокна, котрі складають нитку, цілі по всій довжині. Наступними за цінністю є нитки вовняні. Вони, як і шовк, тваринного походження, мають білкову природу. За вовняними йдуть нитки лляні та конопляні, що складаються з луб'яних волокон. А найгірші нитки з вати (бавовняні), бо це – пух. З сучасних наукових позицій це пояснюється таким чином: тваринні волокна, які складаються з білка кератину, на відміну від рослинних, мають значний резерв «пам'яті» – накопичення електромагнітних коливальних імпульсів, тобто інформації.

Шовкові вишивальні нитки, як і тканини, дуже цінувались, оскільки були привізними. Вживалися виключно для виконання найдорожчих речей. Вовняні нитки для вишивання найбільше використовувалися на Правобережній Україні – Поділлі, Буковині, Бессарабії, Карпатському районі. Це територія Карпатсько-Балканської культури, яка асимілювала в себе все найкраще, що було в землеробських культурах, в тому числі і Трипільській цивілізації. Традиція вишивати вовною рушники, сорочки зберігалась до середини ХХ сторіччя. Однак простіше вживання бавовняних, крамних ниток – «пуху» все-таки витіснило у вишиванні та тканні вовняні нитки.

Тепер, коли у нас є готовими полотно, нитки, голки, настає час підготуватися самим до вишивання. З описів та свідчень старших людей це виглядало так.

Ніколи не приступали до вишивання зопалу. Спочатку про це роздумували, заспокоювались, молились. Рушники весільні та, напевно, і багато інших починали вишивати в четвер – Перунів день, щоб мати найвище покровительство. Починали вишивати вранці, коли Сонце підходило вгору до зеніту, ніяк не увечері. Коли сідали вишивати коло вікна, то так, щоб сісти до світла передом або боком, але не задом. Далі, взявши голку з засиленою вишивальною ниткою, читали молитву та побажання залежно від того, який рушник вишивали. Ці молитви, побажання спрацьовували, як програма, що накладалась та вшивалась у рушник. Завжди після перерви перед продовженням роботи їх повторювали. Коли відкладали роботу до наступного продовження, то не залишали як-небудь полотно, а акуратно його складали. Якщо залишати зім'ятим, то і доля так поведеться, що не буде порядку. Коли закінчувалась нитка у голці, то ніколи не втикали голку саму у полотно. Треба було засилити нову нитку, і лише тоді вколоти її у полотно. Роботу ніколи не клали на ті місця, де сплять і сидять. Навіть краще було покласти на землю, якщо не було в той момент куди. Складену акуратно роботу загортали у тканину, не залишали відкритою [7].

У багатьох місцевостях жінки вишивали у цілковитій тиші, спокої, таємно, щоб ніхто не бачив їхньої роботи, на протигагу існуючому у літературі описі вечорниць, де збирались дівчата вишивати. Можливо таке спільне вишивання й було, проте не рушників. Рушник – річ глибоко сакральна і через те інтимна.

Кожен кінець рушника починав вишиватись знизу угору, за таким же принципом, як виготовлялись ткани рушники. Ніколи не перестрибували з одного кінця до іншого, щоб вишивати окремі елементи.

Чим старіші рушники ми бачимо по музейних збірках, тим більше переконуємось, що насамперед вишиття наносилось не заради краси, а завдяки сакральному наповненню, ритуальному призначенню. Такі старі рушники часто мають асиметрію у виконанні кінців. Вона не кидається у вічі на перший погляд, але при детальнішому розгляді розбіжності часом просто вражають. Це говорить про те, що кінці рушника люди свідомо позначали.

Необхідно зауважити, що, вишиваючи рушники, традиція передбачала виконання таких моментів:

по-перше, працюючи, ніколи не випорювали «помилки». Ті «помилки», що ставалися на полотні, при їх «виправлянні» вносили деструкцію в енергетику рушника. Як не можна наново пережити вчорашній день, так і не варто переробляти роботу, а треба йти далі. Рушники, котрі вишивались з піснею і молитвою, з асиметрією і різними мітками, вражають нас своєю «живістю», а ті, які технічно бездоганно виконані – нецікаві, холодні, безсердечні (вишиті тільки розумом);

по-друге, рушники у минулому виготовлялись так, що обидва боки були вишиті однаково і чисто. Видимий для нашого ока бік символізує наші діяння, котрі відомі для людей, а невидимий – думки та бажання. Останні для людей невидимі, і часто йдуть всупереч нашим вчинкам, у яких ми хочемо здаватися людям гарними. Проте перед Господом сховати нічого не вдасться. Невидима наша сторона повинна бути у цілковитій гармонії з видимою, в цьому полягає сенс Буття.

На часі зараз стоїть збереження та відтворення рушникових композицій, вивчення їх семантичного наповнення та ритуального призначення. Треба віддати належне, інтерес до рушникової культури у наших людей не згасає.

Не зважаючи на складне історичне минуле, наш народ не розгубив, а доніс дотепер багатющі скарби духовної та матеріальної культури, які становитимуть інтерес не лише для самих українців, а й для інших народів. Серед тих скарбів на видному місці знаходиться український рушник, який і є тим містком між минулим та майбутнім.

Тому є доцільним провести подальші дослідження у напрямі поглибленого вивчення найдавніших геометричних знаків – носіїв значного смислового навантаження у рушниковому орнаменті, їх використання, зображення різноманітних сакральних предметів-символів у відповідності до певного обрядового дійства, а також виявлення художньої та естетичної діяльності нашого народу через знаки та символи рушникового орнаменту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гасюк О. Художнє вишивання /О.Гасюк, М.Степан. – К.: Вища школа, 1982.
2. Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника /С.Китова. – Черкаси, 2003.
3. Китова С. Птахи у фольклорі та вишивці середнього Подніпров'я /С.Китова. – Черкаси: Сіач, 1993.
4. Лупій Т. Семантика рушників у весільній, поховальній та поминальній обрядовості /Т. Лупій // Берегиня. – Число 3'00 (26).
5. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників /Ю.Мельничук. // Народне мистецтво. – № 3-4.– 2004.
6. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників /Ю.Мельничук // Народне мистецтво. – № 1-2.– 2005.
7. Фоменко І. Давні рушники і їх символіка /І.Фоменко // Народне мистецтво. – № 3-4.– 1999.
8. <http://www.ukrterra.com.ua>
9. <http://www.bereginya-rodu.org>.
10. <http://ukrling.narod.ru/right7.htm>.
11. <http://www.if.gov.ua>.

УДК 745. (477)

М.Й. МАРКОВИЧ

**МЕТАЛЕВІ СВІТИЛЬНИКИ: ІСТОРІЯ, ТИПОЛОГІЯ,
ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ**

В статті розглянуто історичний розвиток металевих освітлювальних приладів від невибагливих каганців до вишуканих люстр, їх художні особливості та стилістичні відмінності. Освітлювальні прилади із використанням металевих конструкцій та металевого декору поділено на типологічні групи.

Ключові слова: світильник, метал, люстри, декор.

М.И. МАРКОВИЧ

**МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ: ИСТОРИЯ, ТИПОЛОГИЯ,
ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ**

В статье рассмотрено историческое развитие металлических осветительных приборов от непритязательных ночников до изысканных люстр, их художественные особенности и стиллистические отличия. Осветительные приборы с использованием металлических конструкций и металлического декора разделены на типологические группы.

Ключевые слова: светильник, металл, люстры, декор.

M.Y. MARKOVICH

METAL FIXTURES: HISTORY, TYPOLOGY, ARTISTIC FEATURES

The article reviews the historical development of metal from cheesy lighting lamps to exquisite chandeliers, their artistic expression and stylistic differences. Split lighting using metal structures and metal decoration on the typical groups.

Key words: light, metal, lamps, decor.

У всі часи освітлення було важливим показником комфорту людини, а освітлювальні прилади – знаком її суспільного становища. Саме тому світильники мали постійне місце в інтер'єрі. До них шанобливо ставилися і художньо оздоблювали. Відомі невибагливі каганці зі звичайним світловипромінюванням вогню, але й також вишукані складної форми люстри, що